

Rumî ve Türk Şiirinin Doğuşu*

Lars JOHANSON
C.S. Mundy'e İthafen

Çev.: Kudret SAVAŞ**

Celalettin Rumî (604/1207-672/1273) Gibb'in belirttiği gibi “*Batı Türkçesi şiirinin doğuşuna önderlik etmiş*” olsa bile, onun az sayıdaki Türkçe beyitleri ki büyük kısmı Farsça-Türkçe mülemmalardır- çoğunlukla onu bir Türk şairi yapmaya yetecek kadar önemli kabul edilmez. (Björkmann 1962:82; 1964:407)

Bu gibi ve benzeri önermelerin arka planında genellikle bir pişmanlık eğilimi hatta bazen de hafif ayıplama vardır. Her ne kadar, Rumî “tam yarım asır bir Türk şehrinde yaşamasına rağmen” diyor Gibbs, “o, Türk edebiyatının kuruluşuyla ilgili büyük çalışmalara yönelik aslında hiçbir şey yapmamıştır.” (1900:149) Sorular aynı noktada yoğunlaşıyor: Celalettin niye daha fazla sayıda şiiri Türkçe yazmamıştır? Bir Türk edebiyatının doğuşuna ilgi duymamış mıdır? Eğer öyleyse az sayıdaki dizelerle ve iki dilin unsurlarının şen taklidi karışımlarıyla kendini görevini yapmış mı addetmiştir? Türkçeye yönelik tutumundaki sorun nedir? Türkçeyi kaba bir dil mi kabul etmiş, hatta geniş ve sıradan halk kitlelerinin onu konuşmasından dolayı hakir mi görmüştür?

Benzeri sorular elbette yanlış bir şekilde konumlanmaktadır. Rumî'nin şiirlerindeki dil seçiminden, Türkçeye ilgili onu aşağı görüp görmediğiyle ilgili, aynı şekilde bazen ifade edildiği gibi halka karşı ya da halktan yana olmayla ilgili bir sonuç çıkarılamaz. Onun Türk edebiyatının doğuşuyla ilgilenip ilgilenmediği sorusu hala birazcık naif kalmaktadır. Eğer Celalettin Rumî'ye tamamen böyle bir düşünceyle bakılırsa, geçmişe dönük böyle bir sonucun ortaya çıkacağı kesindir.

İlk olarak Rumî'nin Farsça kullanması çok normal olmalıdır. Belh'te doğmuş ve genç bir adamken Moğol istilasından Konya'ya babası Bahaddin Veled'le birlikte kaçmıştır. 13.yy. Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkentinde büyük ölçüde Farsça kullanılıyordu. Doğudan gelen göçmen dalgası Anadolu'da Farsça etkisini kuvvetlendiriyordu. Bununla birlikte Rumî, hem Konya'da yaşayan Selçuklu Türklerinin günlük konuşmalarında hem de o zaman Belh'te konuşulan Horasan Türkçesinde de yakın bir ihtimalle bazı becerilere sahipti. Aslında Rumî, hayatının büyük bir kısmını halk Yunancasının da bir parçasını oluşturduğu¹ çok dilli bir ortamda geçirmiştir.

* Burada tercümesi sunulan bu çalışma Lars Johanson'un *Journal of Turkology*, 1, (1993/1), 23-37 sayfaları arasında yayınlanan “Rumî and the Birth of Turkish Poetry” adlı makalesidir. Bkz., Lars Johanson, *Journal of Turkology*, 1, (1993/1).

** Öğr. Gör., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı ABD., kudretsavas@gmail.com

1 Wittek'in belirttiği gibi “Selçuklu devleti karışık kültür öz niteliğini açıkça sergilemiştir.” (1938:28). Bizanslılardan sadece 150 yıl önce alınan bölgede Hıristiyan unsur hala hatırı sayılır derecedeydi ve devlet yönetiminde büyük bir etkiye sahipti; mühtediler devlet yönetiminde önemli bir rol oynamaktaydı.

Celalettin Rumî'nin Farsça ve Doğu Oğuz (Horasan) Türkçesini beraberinde getirdiğini, Batı Oğuz, Anadolu Türkçesi ve Yunancanın bilgilerini de Konya'da edindiğini varsayabiliriz. Anadolu Türkçesi ve Horasan Türkçesindeki yeterliliğine dair hiçbir şey bilmiyoruz. Öncelikle, şair Türk olmadığını anlamamıza dair ipuçları vermektedir (*man agar Türk nistâm, Dânam man in qadar kih baturkist âb su-* Türk olmamama rağmen (water) sözcüğünün Türkçede su olduğunu iyi bilirim.) Bu ifade kesinlikle motomot alınmamalıdır. İyi bilindiği gibi Rumî'nin oğlu Sultan Veled de, eserleri kendisiyle ilgili mükemmel bir dil birikimine işaret etmesine rağmen, birçok vesileyle kendisiyle ilgili aynı şeyleri belirtmektedir (Türkçe eger bileydüm).

Bununla birlikte dile dair bahsedilen durum Rumî'nin edebî dil seçimi için kesinlikle elzem değildir. Onun dil tercihi daha sonraki dönemlerin milliyetçi yaklaşımlarıyla sadece bir dil bağlılığı mertebesine indirgenemez. Diller ve onların değişik unsurları belli amaçlar için seçilir. Bizim meselemizde belirleyici faktörler, sorumuzdaki dillerin belirli stilistik fonksiyonlarıdır. Şiirsel araç olarak kullanılan diller bu görevlerini yerine tam anlamıyla mükemmel bir şekilde getirmelidir. Bilindiği üzere, Anadolu Selçuklu devletinin kültürü, edebî dil de dâhil olmak üzere Farsçaya dayanmaktaydı. Şiirlerini sadece Farsça yazmakla kalmıyorlar, aynı zamanda Senâî, Attar ve diğerlerinin şiir geleneğini de kendi şiirleri için örnek alıyorlardı. Bu çeşit edebî Farsça örneğinde olduğu gibi bir dilin stilistik çeşitleri sadece gelişmiş bir kelime hazinesi ve kesin bir dil kullanımının diğer araçlarını vermekle kalmıyor, hepsinden önemlisi, şiirsel örnekler, sözcüklerin hazır kullanımını ve ortaya konmuş bir üslubu da veriyordu. Stilistik imkânlarla sahip böylesine fonksiyonel bir diyalektle yazmak bu imkânları başka bir dile aktarmaktan daha kolaydır. Romantiklere kadar Avrupâda da durum aynıdır: Birçok şair, kendisine aşına gelen şiirsel sözcük modelleri, hazır ifade kalıpları ve formül, nesir ve nazım kalıpları sunan Latinceyi tercih etmiştir.

Özetle: Rumî, açıkça söylemek gerekirse, Konya'da, kullanımlarında başından beri doğrudan etkiler de taşıyan epeyce gelişmiş, fonksiyonel edebî araçlara sahipti. Bu yargı elbette onun bir taklitçi olduğunu söylemekle aynı şey değildir. Bildiğimiz gibi Rumî bizzat mükemmelliğin yüksek derecelerine ulaşabilen şiirsel bir vasıta geliştirmiş, ustaca söylenmiş basit ve duru bir söyleyiş ortaya koymuştur. Tartışmamızın aslında en önemli noktasını, haleflerinin birçoğu taklit yolundayken, Rumî'nin yaptığı şeyin şiirsel velutluk olduğu ve kuralcı bir dilsel ortamda bir şekilde yaratıcı olduğu oluşturmaktadır.

Rumî'nin durumu için Türkçenin edebî kullanımı gerekli değildir, o günkü şartlarda elde böyle bir alternatif varsa bile bu, daha az önemli görünmektedir. Oğuz Türkçesinin edebî bir dil olarak kısmen ortaya çıkmasının Doğu'da gerçekleştiği genellikle ileri sürülmektedir (Mansuroğlu 1954b; Grunina 1973), ama ha-

tırlanmalıdır ki bu karakteristik stille ilgili son derece kıt bilgilere sahibiz. Rumî aynı Dehhanî gibi Horasan'dan neşet etmiştir, ancak; (1) iddia edilen Horasan edebî Türkçesinin orada gerçekten ne kadar kullanıldığı, (2) Rumî'nin buna hangi derecede vakıf olduğu ve (3) bunun, Konya gibi Anadolu Türkçesi sahasında başarıyla kullanılıp kullanılmadığı meçhuldür. Rumî'nin eserlerinde Horasan Türkçesi edebî geleneğiyle bağı olduğuna dair açık işaretler bulunmamaktadır. Bu bağlamda onun Farsça metinlerinin bazı Türkçe kelimeler içermesi konuyla alakasız bir durumdur, bunlar söz konusu dönem Farsçasında ortak kullanılan ödünç kelimelerdir(v.infra)².

Türkçe edebî olarak belli bir düzeye ulaşmamıştır ve Anadolu Türkçesi sahasında fonksiyonel bir diyalekt olarak yeteri kadar işlenmemiştir; Rumî ve diğer şairlerin hemencecik ve layığıyla kullanacakları denk şiirsel vasıtaları yoktu. Bu da genellikle “tamamlanmamış” şeklinde nitelendirilmesinin nedenidir. Orta Çağda ve Rönesans öncesinde ana dillerinde yazan Avrupalı edipler de Latinceyle karşılaştırıldığında benzer özelliğe sahiptiler. Şairler şiirlerini Latince de anadillerinden çok daha kolay bir şekilde yazıyorlardı. Aynı şekilde kendi şivesi olan Çağataycayı kullanan ilk önemli Türk şairi olan büyük Nevai de Muhakemetü'l Lügateyn'de yeni başlayanlar için Farsça yazmanın daha kolay olduğuna tanıklık etmektedir: Şiire yeni başlayanlar Türkçe şiir yazmaya bağlı zorluklardan dolayı kendilerini zorda kalmış hissederler, *vâ âsânrag sarî mâyl qîlur* (ve daha kolaylarına yönelir [Farsça gibi])³. Sultan Veled'in Türkçe bilgisiyle ilgili daha önce sözü geçen hükmü şüphesiz “Farsçadaki gibi aynı imkânlarla Türkçe şiirler yazamıyordu. (Gibb 1900:154) ” anlamına gelir. Müellifin Türkçenin işlenmemişliğiyle ilgili yargıları ve konu üzerindeki bilgi eksiklikleri genellikle edebî diyalektin ayrıntılarıyla ilgili hâkimiyetine işaret eder ve burada olduğu gibi dilin kendisiyle ilgili olumsuz bir yargıya işaret etmez.

Rumî Türkçeye edebî düzeyde ortalama bir dil olarak hâkim olamamışsa da, elbette onu edebî bir Anadolu Türkçesi bulmak amacıyla kullanmayı düşünmüştür. Dillerin (eğer kısıtlı fonksiyonlarla kullanılmışlarsa) daha az gelişmiş olabileceklerinin dışında E.Haugen'in durumu anlatan ifadesiyle “*doğaları gereği yetersiz*” olmadığını biliyoruz. Günümüzün bütün gelişmiş dilleri bir zamanlar az gelişmişti. Rumî sözcükleri kullanma biçimini Türkçeye aktarmayı, stilistik etkinliklerle de ilgili fonksiyonel bir diyalekt yaratmayı denemek zorundaydı. Avrupalı Rönesans şairleri, oturmuş bir tarzdan faydalanmak için Latince yazar gibi kendi ana dillerinde yazmışlardır. Var olan bir kalıbın ikinci bir dilde elde edilmesi zor bir iş olmakla birlikte parlak Latince şiirler yazan birçok müellif kendi yerel şive-

2 Bu kelimeler “türkisches Lehngut im Neupersischen, das bei jedem persischen Verfasser jener Zeit festgestellt werden kann”(Mansuroğlu 1952:106; cf. 1954a..207: “ o zamanın bütün Farsça yazarlarında görülen yeni Farsçaya girmiş Türkçe alınma malzeme”)

3 Devereux 1966:10(metin)

lerine hükmetmek istediklerinde az çok çaresiz kalmışlardır. Temel nokta bununla birlikte şudur: Eğer aktarım olanaklıysa bu, bir amaca hizmet etmelidir. Rumî'nin durumunda, edebî bir Anadolu Türkçesi geliştirmek gerekli değildir. Bir dil bütün anlatım imkânlarına kavuşmuşsa yeni bir edebî dilin ortaya çıkması olası değildir.

Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'in başka amaçları vardı ve bu yüzden farklı davranmıştır. *Rebabnâme* adlı mesnevisi ve diğer ürünleri Türk şiirinin en erken ve önemli numunesi sayılabilecek hatırı sayılır ölçüde Türkçe şiirler içerir⁴. Gibb; müellifi, teamülleri kırarak bir dizi Türkçe şiir yazmaya ve bunları Farsça bir divanda toplamaya razı eden şeyin ne olduğunu anlamaya çalışır. Arap harfleriyle yazılan bir el yazmasında hala dikkat çekici olan ve şairin değişik dillerde şiir yazmaya muktedir bir imgeleme sahip olduğunu gösteren Yunanca 22 beyit bulmuştur⁵. Bu, gerçekten de Sultan Veled'in durumunun babasından tamamen farklı olduğunu görmek bakımından önemlidir. Öncelikle o, babası on dokuz yaşındayken Karaman'da doğmuştur ve göçmen değildir. Anadolu Türkçesine dair yeterliliği babasınınkinden daha iyi olabilirdi. Ama hepsinden önemlisi Mevlevî tarikatını⁶ kurmak ve babasının düşüncelerini Farsça bilmeyen insanlara yaymak ve açıklamak gibi başka pratik amaçları vardı. Bir şair olarak ise ister istemez bir dâhinin gölgesinde kalmıştır.

Aynı terimlerle ifade edilen şiirsel ve dilsel olmak üzere iki farklı yöne sahip olmasından dolayı Sultan Veled'in Türkçesi üzerinde çok farklı hükümler verilmiştir. Gibb'e göre, Sultan Veled şiirsel bakımdan üretken olup, "söylemek zorunda olduğunu en açık ve sarıh şekilde" söyleyen ve "bir şairden ziyade beyitle öğreten mistik bir mürşit"tir. Bazıları, onu "dilinin zayıflığı"yla itham eder; Vambery bile onun sözcüklerini ele alır ve Sultan Veled'in Türkçeye hiçbir hâkimiyetinin olmadığını ilan eder⁷. Gibb'in söylediği gibi, Mevlana'nın ilk halefleri "nesirden çok nazımda öğretmeyi tercih etmiş üstatlardır." ve eserleri "hedef bakımından tek amaçlı, yalın ve ifade bakımından sadedir."; benzer şekilde erken Hıristiyanlık metinleri edebî yönü zayıf insanların anlaması için yazılmış ama kültürlü olanlar tarafından kaba olarak nitelenmiştir. Önemli olan bilgilendirici yöndür. Yine de kardeşliğin, uhuvvetin din yayma çabalarına bağlı olduğu dönemde Türkçe atılımını Anadolu edebî Türkçesi olarak gerçekleştirmiş ve örneğin Safevi dönemlerindeki müelliflerin dili dini amaçları için kullanmaları veya Luther'in dilsel bakımdan kati sonuç veren Almanca İncil tercümesi gibi tüm imkânlarını Türkçe konuşan insanlara

4 Sultan Veled'in Türkçe dizeleri "gelten nach wie vor als die älteste Niederschrift der türkeitürkischen Sprache", "Sultan Veled'in Türkçe dizeleri eskisi gibi Türkiye Türkçesinin en eski kaydı olarak geçerlidir." (Adamovic 1985:24)

5 Daha sonraki Türk şairleri bir kural olarak Yunancayı öğrenmemişler ve kullanmamışlardır.

6 Tarikatın halifeliğini üstlenmiş ve değişik yerlerde onun ilk kollarını kurmuştur.

7 Vambery'e göre, Sultan Veled "wie er selbst eingesteht, der türkischen Sprache gar nicht mächtig [...] Ja, das Türkische ist auch mitunter sehr untürkisch, wenn nicht geradezu fehlerhaft [...]"; "kendisinde belirttiği gibi Türk dilinin çok da güçlü olmadığı [...] Evet bu Türkçe metinler bazen hiç de Türkçeye benzemez, adeta hatalıdır[...]" (1901:2)

yönelmiştir. Sultan Velede gelince o mistik düşüncelerini ifade etmeye yarayacak yeni bir araç tasarımında, mistik terminolojiyi de içeren özgün bir Türkçe söz dağarcığının sunumunda dikkat çekici bir dilsel yaratıcılık göstermiştir (bkz. Mansuroğlu 1958).

Türkçe meselesi tartışıldığında akıllara şu gelmelidir ki Celalettin Rumî ve Sultan Velede'in faaliyet gösterdikleri kültürel zeminde, modern şekilde dil ve milliyet birbirine bağlanmadığı için, dilsel bir milliyetçilik ve sonradan ortaya çıkan türden bir dil bağıllığı yoktu⁸. Onların hiçbiri Türkçenin tehdit altında olduğu korkusuyla muhtemelen etkilenmemiştir. Onların milli bir edebî dil bulmaya çalıştıkları olgusu modern Türkçe açısından bakıldığında her ne kadar cazip geliyorsa da büyük ihtimalle olasılık dışıdır. Daha sonra Osmanlılarda da olduğu gibi kendine ait resmî ve saygın bir dile gereksinim duyan güçlü bir devlet yoktu. Orta Çağ Avrupa edebiyatında olduğu gibi⁹ dil seçimi yazarların milliyetleri tarafından değil üslupları tarafından belirleniyordu.

Divanında Celalettin Rumî tarafından yazılmış az sayıda Türkçe, Türkçe-Farsça ve Yunanca şiir bulunur¹⁰. Bu şiirlerin bazı dilsel unsurlarının doğudaki kökenleri açıktır. Mansuroğlu bazı şiirlerdeki “Merkezi Asya özellikleri”nin farkına varmıştır. Dorfer, ortak kullanılan *mân* (ben), *bol-* (olmak) ,*-GAy* (gelecek zaman) gibi Doğu biçimlerine ve Oğuz Türkçesinin ad durumlarının Horasan Türkçesinin tipik özellikleri olduğuna işaret etmiştir¹¹. Fakat bu ve benzeri dilsel olgular edebî gelenek açısından bu metinlerin Horasan Türkçesi edebiyatına ait olduğu yargısını doğrulamaz.

İleri sürüldüğü gibi, eğer Rumî, Farsçayı üretmek amacıyla kullandıysa ve oğlunun aksine taklit etmek zorunda kalmadıysa, onun neden sadece Türkçe ve Yunancayı kullandığını veya niçin mülemmalar yazdığını sorabiliriz. Selçuklu devleti çok kültürlü devletlerden biriydi ve Konya doğal olarak çok dilli bir ortam sunuyordu. Buna benzer topluluklarda başlı başına her bir dilin görevi bir diğerrinden ayrılmıştı: her biri özel durumlar için ve özel amaçlar için kullanılıyordu. Çift veya çok dilli şiir de elbette durumun fonksiyonel yansıtımını veriyordu. Eğer Rumî Türkçe de yazmış olsaydı, bu kesinlikle dilin kendi fonksiyonlarına sahip olduğu anlamına gelirdi.

Rumî'nin Türkçe ve Farsça-Türkçe dizeleri onun muhteşem Farsça şiirleriyle

8 Bu sebeple Rumî'nin Türk olup olmadığını tartışmak abes olacaktır.

9 Bakınız Chaytor,1950.

10 Mansuroğlu'nun 9 el yazmasına dayanan makalesine (1954a) bakınız. Mansuroğlu'na göre Rumî'nin Mehmed Şerefeddin tarafından basılan 17 şiirinden yalnızca 10 tanesi gerçekten ona aittir. Biz şimdilik örneğin Ahmet Fakih'in Çarhnamesi'nin Rumî'nin şiirlerinden eski olup olmadığıyla ilgili diğer sorularla/meselelerle ilgilenmiyoruz.

11 “Osmanlıca olmayan” formları içeren metinlerin arasında Doerfer “individuell fremdbeeinflusste Texte*”den benzer durumları ayırt etmiştir. (örneğin Şeyyad Hamza'nın taklidi şiirleri)

* “bireysel yabancı etkileşimli yazılar”

çok az ortaklık gösterir¹². Birçok durumda, eğer mistik bir içerikten bahsediyorsa müphemiyeti kesindir. Çoğunluğu şakacı bir izlenim yaratır, gündelik sözcük dağarcığına sahiptir ve şüphesiz şairin özel hayatına işaret eder¹³. Türkçe unsurlar bazen sıradan kalıplara hapsedilmiştir: Ân yakî kih âyad gûyadam, “*hey geymü sen?*” “Bana gelen her bir Türk bana der ki: “Hey, iyi misin?” “ (X)¹⁴ Tamamına bakıldığında Rumî'nin tereddütü, günlük hayatının ilişkilerini de ilgilendiren dōnemsel bir dili samimice kullanmaya karşı koyamadığı görülmektedir.

Mansuroğlu yedi şiiri¹⁵ “aşk-anekeonitik-mistik beyitler” olarak nitelemektedir. Bazıları şarap ve aşkın zevkiyle neşe saçan bir biçimde davranma bakımından kuşkusuz anekreonik şiirlerdir; içerik genellikle dünyevî bir şekilde ortaya çıkar. Motifler kısmen erotik bir yapıda olsa bile mistik bir boyut genellikle eksik gibi görünmektedir. Mistik bir anlam için gerekli olmasalar bile geçerli olan şarap ve aşk şiirlerinin ifadeleri kullanılır¹⁶. Bu sebeple çayîr (şarap) kelimesi (örneğin Sultan Veled ve diğerlerinin tasavvufi şiirlerinde kullanılan *süçi* (şarap) sözcüğü gibi) *Ruzî nişast xvâham yalyuz seniñ qatunda*; hem sen çayîr içer sen, hem men qobuz çalar men ‘Bir gün senin yanına oturmak istiyorum, sen şarap içeceksin ben de kopuz çalacağım’ cümlesinde olduğu gibi dinî bir anlamda kullanılmış gibi görünmemektedir. Genellikle sözcükler *Uzun yolda saña budur qulavuz* örneğinde olduğu gibi çalâb ‘Tanrı, çalâbi ‘efendi, tarikatın lideri’¹⁷, qulavuz ‘lider’ ve yol (tarikat için?) sözcüklerinin şiirin birkaç beyitinde ortaya çıkması örneklerinde olduğu gibi zorlukla tasavvufî anlam kazanmaktadır. Bazı şiirlerinde (VII *turk-i mâh çihrah* ‘ay yüzlü Türk’, VIII: *marâ yârist turk-i jangjüyî* ‘benim kötü huylu bir Türk arkadaşım var’, IX: *raşîd turkam* ‘Türküm geldi’) gibi bir Türk anılmakta veya işaret edilmektedir. Bazı şiirlerinde yansıtılan durum, Rumî'nin hayatındaki gezgin derviş Şems-i Tebrîzî; Konyalı ümmî, harika kuyumcu Salâhaddîn Zerkûb; ve Rumî'nin son halifesi Urmiyeli Çelebi Hüsamettin Hasan gibi şüphesiz hepsi Türkçe konuşan önemli kişilerle ilişkileriyle ilgili gibi görünmektedir¹⁸. İki şiirinde

12 Björkman: “Die Bedeutung dieser weniger Verse ist gering, sie sind mit seinen grossen persischen Werken überhaupt nicht u vergleichen”*(1961:82); beyitler belirir “recht bescheiden, denn sie sind weder inhaltlich noch der Form nach bedeutend, eher machen sie einen spielerischen Eindruck”** (1964:406).

* Bu az sayıdaki dizelerin anlamı eksiktir, bunlar onun Farsça olan büyük eserleri ile karşılaştırılmamalıdır

** bayağı alçakgönüllü, çünkü bunlar içerik olarak forma uygun anlamda değildir, bunlar daha çok ciddi olmayan bir izlenim bırakmakta

13 Rumî'nin hayatı ve onun muhiti için bakınız Ritter 1942; Gölpinarlı 1953 ve 1983.

14 Metinler Mansuroğlu'nun yayınından alınmıştır (1954a).

15 II,III,IV,VI,VIII ve IX.

16 Farsçada “*tariq-ut tahqiq*” (A.H.744) biçiminde kullanılan sufi-dinî sözcüğün mükemmel incelemesi için bakınız Utas 1978.

17 Cf. Erdal 1982:412sqq.

18 642/1244'te Şemseddin Muhammed Tebrîzî Rumî'nin Ritter'in “sich in den schönen Derwischemystisch verliebt”* dediği, bir aşkın serbest kaldığı “strom dichterischer Produktivität”** Konya'ya gelir(1942:121).İhmal edilen müritlerinin hoşnutsuzluklarının ortaya çıkması üzerine Şems Şam'a gitmek zorunda kalır ancak bu gidiş de beklenen etkiyi yapmaz: “Maulânâ war gänzlich ver stört und noch weniger zugänglich als vortherr”** (Ritter 1942:122) Konya'ya dönüşten sonra Şems sonsuza kadar ortadan kaybolur. Sadece bu ayrılıktan sonra Rumî gerçekten mistizmini ve dini-tasavvufî şiirlerini geliştirmeye başlar. Örneğin bir cananla bir özdeşleştir-

(VI, VIII) Şems-i Tebrizî zikredilir, çelebi kelimesi Çelebi Hüsamettin'i imâ eder.

Üstelik, Björkman'ın belirttiği gibi, Rumî'nin Türkçe ve karışık Farsça-Türkçe beyitlerinde “propaganda” amacının bulunduğunu söylemek güçtür (1962:271). Mansuroğlu'na göre bununla birlikte “Türkler arasında dinî-tasavvufî düşüncelerini yayma amaçlı yazılmış” olarak adlandırdığı şiirlerinden ikisi (I,V) tek kelimeyle öyledir (1954b.255). Bombacı bile bu şiirlerinin ikisinde Rumî'nin “*se proclame être le guide spirituel de tous les peuples du Soifisme et de l'action du prosélytisme défini par lui en Anatolie*”^{*} (1968:226) ileri sürmüştür. Bu, bir nebze de olsa “*Eger Tat sen, eger Rûm sen, Eger Türk, zabân-i bîzabânânâra biyâmûz*” ‘Eğer Farslı, Yunanlı veya Türksen, dilsizliğin dilini öğren’ pasajının cüretkar bir aşırı yorumudur (V). Her halükarda – eğer bu anlamlandırma doğruysa bile- dinî ve tasavvufî propaganda unsurları bu beyitlerle sınırlıdır.

Rumî'nin Divân'ında bulunan iki dilli türdeki şiirleri çok dillilikte umumi bir bilinmezdir, özellikle de iki dilli durumlar söz konusu olduğunda. Avrupa iki ve çok dilli şiiri en azından Orta Çağ'a kadar gider; Orta Çağ'da yaşayan pek çok şair hem Latince hem de kendi yerel şivelerinde şiirler yazmışlardır¹⁹. İki ya da daha fazla dille yazılan şiirler, tamamı göz önüne alındığında çok ilgi çekici ve çok yönlü bir bilinmezdir. “Edebî dilin karışımı” teriminin, “dilî karışımı” kavramının örneğin dönüşüm (kod aktarma) ve ödünçleme (kod kopyalama; Johanson 1992:12 sqq ve 1993) gibi dilin pek çok iletişim fenomenleri için kullanılmaya başladığından beri, kullanımı pek uygun değildir. Normal başvurma olmaksızın dönüşüme, Arap ve Fars sözlük unsurlarına nazaran son derece soğurgan bu kavramları birbirinden ayırmak, özellikle Osmanlı-Türk şiirinden itibaren, önemlidir. Bir bütün olarak Osmanlı şiirini engin bir mülemma külliyyatı olarak gören sav kesinlikle hatalıdır. Bünyeye dâhil edilen tüm yabancı sözlük unsurlarına rağmen temeli (temel söz dizimi ve bükümlü ekleri dâhil vb.) kalıcı bir şekilde Türkçeye dayanır.

Bizim burada ilgilendiğimiz “karışım” kendi içindeki değişik türleri de kapsayan şiirdeki dil dönüşümüdür. Öncelikle A ve B gibi iki dilin alternatif kullanımına gelince bunun, prensip olarak, A dilinin B dilinin unsurlarını taşıyan metinlerini, B dilinin A dilinin unsurlarını taşıyan metinlerinden ayırmanın cazip olması gerekir. Bu dillerden biri tüm şiirin temel dili olabilir. Birçok durumda şiirin bazı bölümlerinde A'nın, bazı bölümlerinde ise B'nin temel dil olarak kullanıldığı birbirini izleyen kullanımların olduğu andan itibaren A ve B'den hiçbirisine temel dil

me ameliyesiyle Şems'i kendi benliğinde bulur. Böylece Rumî'nin birçok gazelinin son beyiti müellifin kendi adı yerine Şems-i Tebrizî'nin adını içerir.

* o çok güzel mistik bir derviş olur.

** Geçerli şiirsel verimlilik

*** Mevlana büsbütün yalın ve eskisinden daha az erişilebilir bir biçimde idi.

* kendisini Anadolu'da kendisi tarafından tanımlanan tüm Sufi halkaların ve eylemlerin din propagandası açısından ruhanî lideri olduğunu

19 Örnek olarak bakınız meşhur Alman yılbaşı bayramı Carol “in dulci júbilo” (15.yy)

nazarıyla bakılamaz. Bundan dolayı orada (az veya çok düzenli) kıtadan kıtaya, dizeden dizeye veya dize yarısından dize yarısına birbirini takip eden bir dönüşüm olabilir. Rumî'nin III no'lu şiiri Farsça ve Türkçe münavebeli beyitlerle yazılmıştır.

Bu koşullar altında, bir dilin unsurları bu sebepten diğer dile ait metne örnek olarak bir şiire, onun büyük bir kısmına veya onun bir cümlesine yerleştirilmiş olabilir²⁰. Bu alıntılanmış unsur, münferit kelimeler ve B dilindeki cümle parçacıklarının A dilindeki cümleye yerleştirilmesi gibi, cümleden daha küçük olabilir. A ve B dilinin unsurlarını taşıyan bazı cümlelerde yine de cümlelerin temel dilinin A ve B dillerinden hangisinin olduğunu ayırt etmek zor olabilir. Çok dilli bölümler yakın söz dizimsel oluşumlar kurabilir. Rumî'nin mülemmalarında, metin bazen iki dilin çok yakın bütünleşmesini gösterir: Bir cümle her iki dilden söz dizimlerinden müteşekkil olabilir. Buna benzer örnekler VI ve VIII numaralı şiirlerde bulunabilir. VI numaralı şiirde *zân-i şakar labânat* (Farsça) *bir öpkinen diler men* (Türkçe) 'senin tatlı dudaklarından öpmek isterim' (Türkçe) örneğinde olduğu gibi her mısra neredeyse Türkçe dizilişlerle biter. Diğer durumlarda, VII, IX ve X'daki gibi, Türkçe unsurlar konuşmanın iktibasından daha fazla bir şeyden teşekkül etmez.

Elbette pratikte, A diline ait bir metindeki unsurun A ya da B dillerine ait olduğuna karar vermede: örneğin dönüşüm anlayışındaki bir içlemede veya az veya çok bütünleşik ödünç bir unsurda (Rumî'nin şiirlerinde *agar* şeklindeki Farsça sözcüğün 'eğer', *ham* sözcüğünün 've, aynı zamanda' anlamlarında kullanılması gibi vb.) dönüşüm ve ödünçleme arasında ayırım yapmada sıkça zorluklar yaşanır. Bu problemleri burada tartışmayacağız, ancak eğer *yaraz* 'garaz', *xôş* 'şirin' sözcüklerini ödünç alınmış sözcükler olarak kabul edersek örneğin I ve IV. şiirler gibi şiirlerin münavebeli olmayanların örneği olarak kabul edilebileceğine dikkat çekmek istiyoruz.

Alacalı şiir veya karmaşık bileşimli şiirler açısından Rumî'nin şiirleri kesinlikle mülemmadır (Browne 1906:66), ama onları, Latine dayalı ve temel olarak Latinceleşmiş İtalyanca sözcüklerin kullanıldığı ve dize sonlarının Latince bittiği, Teofilo Folengo (Merlinus Coccaius) tarafından 16. yy.da tanıtılan şen taklidî şiirlerden sonra taklidî şiirler olarak nitelendirmek yanlış olur. Bundan dolayı B dilinin sözcükleri, A dilinin sözcükleri olarak kullanıldığında ve ele alındığında bu gerçek bir dönüşüm değildir.

Rumî neden mülemmalar oluşturmuştu? Aslında, gördüğümüz gibi, mülema planlanmış bir çeşit "kod aktarma" olarak kabul edilebilir. Eğitimli olmasına gerek olmayan ama onun değerini yeterince kavrayabilen çok dilli bir dinleyiciye işaret eder. Kendi beğenilen yapısından olsa bile gizemli bir veçhesi vardır: bir dil-

20 Elvert, *Sprachsprenkelung*'ta bir edebi metinde kullanılan ve o metnin diline ait olmayan dilsel unsurlardan söz eder.(1972:513)

den daha fazla bilgiye ihtiyaç duyurur²¹. Karmaşık işlevleri onu tek dilli bir şiirden daha az çevrilebilir yapar: Yapısındaki tüm deyimlerin dönüştürülmesi ve işlevlerinin tekrar üretilmesi gerekir. Bazı durumlarda, polifonik metinlerde olduğu gibi, bir dil grubunun özelliğini ifade etmeye mahsus olduğu kesinlikle söylenebilir: dillerin özel bir karışımı tek dile vakıf grupları iletişimden hariç tutmak için kullanılır; bkz. Steiner'in diyalektikle ilgili görüşleri, ilk elde konuşmanın bölücü ve ayırıcı doğası (1975). Yukarıda belirtildiği gibi Rumî'nin Farsça olmayan şiirleri daha mahrem bir ifadenin yanında içeriğe hürmeti de oluşturmaktadır.

Rumî'nin toplumunun, bulunduğu çok dilli güncel durumu yansıtması açısından dillerin birleşimi fonksiyoneldir. Ancak edebiyat açısından iki dili kullanan şiirlere son verilmesine bu sanat açısından neden olan şey nedir? Elwert'in belirttiği gibi, dillerin dönüşümlü kullanımı edebiyattan edebiyata ve aynı kültürde dönemden döneme, dinleyicinin toleransına göre, edebî türe göre, dönemin beğenisine göre ve müellifin stilistik maksatlarına göre farklılıklar gösterir. Elwert (1960, 1972) bir şiirde yabancı dil unsurlarının kullanımının aslında güdülemenin geniş bir çeşitliliğiyle birlikte bir stilistik mesele olduğunu göstermiştir. Yabancı unsurları eklemenin tekniği birkaç ana şekle indirilse bile tek ve aynı form son derece değişkendir ve çok farklı motiflerde ortaya çıkabilir ve farklı estetik sonuçlara hizmet edebilir.

İki dilin nasıl kullanıldığına, özellikle de aralarında çok az ortaklık bulunan, aynı zihinde birlikte görülen dillerin organizasyonuna ilişkin soru ilginç ve karmaşıktır. Kural olarak A ve B dilleri arasında serbestçe aktarım mümkün değildir. Diller kesin ve belirlenmiş amaçlara uygun araçlar olarak görünmektedir. Rumî'nin mülemmalarında hangileri Farsçanın yerine getiremediği, Türkçenin kendine özgü işlevidir?

Türkçe unsurların sadece muhiti tavsif etme, yerel renkleri destekleme veya sanatsal ustalığı gösterme amaçlarına hizmet ettiğini söylemek ihtimal dışıdır. Ancak dizeler kendi müelliflerinin durumunun kesinlikle örnekselidir. Kullanılan dillerden biri var olan vasati bir edebî dilken diğeri değildir. Dize sonlarında arkaik İspanyolca unsurlar içeren ve genellikle Arapça yazılan Müslüman İspanya'nın *muvaşşaha'sı* buna kısmen benzer. Örneğin, şair bir kıza aşkını "kültür dili"nde ifade eder, nitekim diğeri de "insan dili" ile cevap verir (Forster 1970:12). Çift dilli şiirler kültürel bakımdan baskın bir dilin gölgesinde, bir dilin yüksek duygusal değerleri kullanıldığında ortaya çıkar gibi görünmektedir²². Rumî'nin mülem-

21 Bir şiirdeki yabancı unsurlar her zaman birden fazla dil bilen bir dinleyiciyi gerektirmez. Elwert'in (1972) doğru bir şekilde işaret ettiği gibi, yabancı unsurların stilistik kullanımlarının bazı durumlarda (örneğin romantiklerden beri çevrenin betimlemesi için) sonuncusunun anlaşılması gerekli değildir veya hatta tasarlanmış değildir. Giese bunu özellikle şöyle belirtir "el exotista Pierre Loti ofrece bellos ejemplos de elementos de lenguas orientales para caracterizar el ambiente/ exoticist Pierre Loti ortamı karakterize etmek için Doğu dilleri unsurların en güzel örneklerini sunuyor" ve bazı Türkçe örneklerden alıntı yapar(1961:81 sq).

22 Örneğin, bunun modern bir örneği olarak Almanya'da yaşayan Türkler tarafından yazılan Türkçe-Almanca karışık şiirler vardır.

malarında Türkçe bileşenler daha çok günlük yaşamın daha samimi unsurlarını, sadeliği dile getirmek amacıyla kullanılmış gibi görünmektedir. Bazı unsurların araya ilave edilmesi yine de nükteci bir amaca sahiptir. Yukarıda belirtildiği gibi, mülemmaların birinde (VI) neredeyse her mısra Türkçe dizilişlerle bitmektedir. Örneğin, *Dânî ki man baâlam yalyuz seni sever men; çûn dar baram nayâyî andar yamat ölürmen* 'Biliyorsun ki dünyada sadece seni seviyorum, eğer sineme gelmezsen, kederden öleceğim.'

Burada görülen durum bir dilin edebî amaçlar için kullanımının başlangıcıdır. Bu, tâbi dildeki gerçek şiirin veya yeni, vasati bir edebî dilin ortaya çıkmasının ön hazırlık safhası olabilir. Farsça baskısı altındaki Azeri sahasında ilk dönemlerde şairler Farsça ve yerel Türk şivesiyle mülemmalar yazmışlardır (Caferoğlu 1964). Erken Ermeni-Türk edebiyatı dönemlerinde Türkçe arakatlı Ermenice şiirlerle karşılaşırız (Berberian 1964:813sq). Çift dilli şiirler bu amaçla yazılmasalar bile aktif olmayan popüler dillerin edebî bakımdan aktifleşmesine yardımcı olurlar. Karmaşık yapısı hayli etkilidir: Şaire, işlenmiş bir dildeki karmaşık yapılı şiirin içinde, işlenmemiş dille ilgili egzersiz yapmaya olanak tanır. Şiir sadece bir kalıp değildir, bundan başka kendisi yapısal bir iskelet kurar. Köprülü, Horasan ve Maverâünnehir şairlerinin aruzun daha erken dönemlerinde Türkçe şiirler yazmayı denedikleri zaman buna, Türkçe-Farsça mülemmalarla başladıklarını ileri sürer.

Yukarıda gösterildiği gibi Rumî, örneğin geniş bir halk kitlesi tarafından konuşulan ancak edebî bakımdan aktif olmayan bir dili aktif hale getirmek gibi amaçlara sahip değildi gibi görünüyor. Ancak onun Türkçe dizeleri, yeni bir dilin tipik bir *yaygınlaşma* sürecinin basamağının örnekleridir (Klos 1952). Her şeyden önce dil nükteci ve folklorik amaçlar için kullanılmış, daha sonra nesir anlatıcıları tarafından takip edilen gazel yazıcıları bunu benimsemiş olabilir. Anadolu beyliklere bölündüğü zaman edebî çalışmalar değişik Türk ağızlarında herkes tarafından kabul edilen saygın bir ağız olmaksızın devam etmiştir. Daha sonra Osmanlı ağız tanınan tek bir edebî dil haline gelmiş; neşet ettiği kaynaklar kuvvetlendirilmiş ve işlevleri detaylanmıştır (cf. Johanson 1989). Ancak Farsçanın etkisi devam etmiştir. Edebî bir Farsçanın çatı görevini üstlenmesi, edebî bir Anadolu Türkçesinin yapısının ortaya çıkması için kesinlikle gereklidir. Şiirsel araçlar çok büyük oranda Farsçadan esinlenmiştir: Osmanlı şairleri konu, tarz, sözcük hazinesi ve ölçüyü Türkçenin değişik ihtiyaçlarına göre uyarlamışlardır. Bazıları üsluplarını daha az işlenmiş bir dilde oluşturmuşlar ve halihazırda edebî Farsçada zaten kurgulanmış olan stilistik kaynakları edebî Anadolu Türkçesinde tekrar kurgulayarak bu dilin stilistik kaynaklarına hükmetmeyi öğrenmişlerdir. Bu, Avrupalı şairlerin kendi edebî dönemsel dillerinin sözcük hazinesini geliştirmenin bir alıştırması olarak kendi Latince şiirlerini çevirmeleri pratiğine benzer. Türkçenin şiirsel hareketliliğinde benzer durumlar Azeri sahasında bilinmektedir.

Celaleddin Rumî'nin Türk şiirinde dil-dışı olağanüstü etkisi hesaba katıldığına o "Türk edebiyatının kuruluşuyla ilgili büyük çalışmalara yönelik aslında hiçbir şey yapmamıştır." yargısı gerçekten saçmadır. Daha da zor olanı, onun sadece dilsel katkılarını değerlendirmektir. Ama çift veya çok dillilik birçok edebî dilin doğuşunda belirleyicidir. Bu da onun bir örneğidir. Celalettin Rumî Türk şiirinin doğuşuna önderlik etmekle kalmamış, onun karışık beyitleri de daha sonraki dönemin muhteşem gelişmelerinin çok dilli başlangıç noktasını işaret etmiştir.

Kaynakça

- Adamoviç, Milan, 1985. *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden
- Berberian, H, 1964. *La littérature armeno-turque*. In Louis Bazin et all. (eds) *Phillogiae Turcicae Fundamenta*. Vol.2. Wiesbaden. 809-812
- Björkman, Walther 1961. "Aus der alatanatolischen Literatur." *Orientalia Suecana* 10.81-98
- _____ 1962. "Ein Mevlevi-Dichter des 14. Jahrhunderts" *Oriens* 15.271-276
- _____ 1964. "Die altosmanische Literatur." In Louis Bazin et all. (eds) *Phillogiae Turcicae Fundamenta*. Vol.2. Wiesbaden. 403-426
- Bombaci, Alessio 1968. *Histoire de la littérature turque*. Paris
- Browne, Edward Grandville 1906. *A Literary History of Persia*. Vols 1-2. Cambridge
- Caferoğlu, Ahmet 1964. "Die aserbeidschanische Literatur" In Louis Bazin et all. (eds) *Phillogiae Turcicae Fundamenta*. Vol.2. Wiesbaden. 635-699
- Chaytor, Henry John 1950. *From Script to Print. An Introduction to Medieval Vernacular Literature*. 2. Cambridge.
- Devereux, Robert 1966. *Muhakamat al-lughatain by Mir Ali Shir. Introduction, Translation and Notes*. Leiden
- Doerfer, Gerhard 1976. "Das vorosmanische." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975-1976. 81-131
- _____ 1978. "Das Chorasantürkische." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1977. 127-204
- Elwert, W. Theodor 1960. "L'emploi de langues étrangères comme procédé stylistique." *Revue de Littérature Comparée* 43.409-437
- _____ 1972. "Fremdsprachliche Einsprengsel in der Dichtung." In Gotthard Jäsche (ed.) *Festschrift Wilhelm Giese*. Hamburg. 513-545
- Erdal, Marcel 1982. "Early Turkish Names for the Muslim God, and the Title Çelebi." *Asian and African Studies* 16.407-416
- Forster, Leonard 1970. *The Poet's Tongues: Multilingualism in Literature*. Dunedin.
- Gibb, Elias John Wilkinson 1900. "The History of Ottoman Poetry." Vol. 1. London
- Giese, Wilhelm 1961. "El empleo de lenguas extranjeras en la obra literaria." In *Studia Philologica, homenaje a Damaso Alonso*. Vol 2. Madrid. 79-90
- Gölpınarlı, Abdülbaki 1953. *Mevlana Celaleddin*. 2. İstanbul
- _____ 1983. *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*. 2. İstanbul
- Grunina 1973 = Grounina Elvira 1973. *Sur la formation de la langue littéraire turque aux XIII-XIV siècles*. Moscou.
- Johanson, Lars 1989. "Substandard und Sprachwandel im Türkischen." In Günter Holtus und Edgar Radtke (eds) *Sprachlicher Substandard* Vol. 2. *Substandard und Sprachwandel in der Sprachgeschichte und in der Grammatik*. Tübingen. 83-112
- _____ 1992. "Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten" *Sitzungsberichte der*

- Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J:W Goethe ÜNiversitat Frankfurt am Main.29:5. Stuttgart.
- _____1993.Code-copying in immigrant Turkish.In Guus Extra and Ludo Verhoeven (eds.) İmmigrant Languages in Europe.Clevedon.197-221.
- Kloss,Heinz 1952.*Die entwicklung neuer germanischer kultur sprachenvon 1800 bis 1950.* München
- Köprülü,M.Fuat 1964. “La Metrique aruz dansla poesşe turque.” In Louis Bazin et all.(eds.) *Phillogiae Turcicae Fundementa.*Vol.2.Wiesbaden.252-266
- Mansuroğlu,Mecdut 1952. “Celaleddin Rumi’s türkische Verse.” *Ural-Altäische Jahrbücher* 24. 106-115.
- _____1954a. “Mevlana Celalettin Rumi’de Türkçe Beyit ve İbareler.” Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954.207-220
- _____1954b. “The Rise and Development of Written Turkish in Anatolia.” *Oriens* 7.250-264.
- _____1958.*Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri.* İstanbul.
- Mehmet Şerefeddin (Yaltkaya) “Mevlana’da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler.” *Türkiyat Mecmuası* 4. 112-168.
- Ritter, Helmut 1942. “Philologika.XI.Maulana Galaladdin Rumi und sein Kreis.” *Der Islam* 26. 116-158,221-249.
- Steiner,George 1975. *After Babel.Aspects of Language and Translation.*Oxford.
- Utas,Bo 1978. *A Persian Sufi Poem: Vocabulary and Terminology.*London-Malmö.
- Vambery, Hermann 1901. *Alt-osmanische Sprachstudien.*Leiden.
- Wittek, Paul 1938. *The Rise of Ottoman Empire.*London.